

Aldus sprach Nietzsches zuster

Erik Bindervoet & Saskia Pfaeltzer

Aldus sprak Nietzsches zuster

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek
een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Omslagontwerp Bureau Beck

© 2019 tekst Erik Bindervoet

© Illustraties Saskia Pfaeltzer

Alle rechten voorbehouden

NUR 730

ISBN 9789028427945

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

- I Kinderjaren 9
- II Frits en de vrouwen 41
- III Onaangename belevenissen 77
- IV Aldus sprak Nietzsches zuster 117
- V Het Nietzsche-archief (Naumburg) 149
- VI Het Nietzsche-archief (Weimar) 177
- VII De Nasleep 195
- VIII De nazi's 227
- Bronnen 249

Zeg me wat je nodig hebt, en ik zal je het bijpassende Nietzsche-citaat bezorgen.

– Ignaz Wrobel (Kurt Tucholsky), 1932

*Ik sla geen acht meer op de lezers: hoe zou ik voor lezers kunnen schrijven?...
Maar ik noteer mezelf, voor mezelf.*

– Friedrich Nietzsche, herfst 1887

I Kinderjaren

Opzij!

Daar komen de stemmen uit het verleden.

Ik hoor ze. Achter me. Ik zie ze. Voor me. Ik zie lippen bewegen. Snel. Steeds sneller. Snelle lippen. Rondvliegend speeksel. Gezonde tanden.

We stammen uit een oergezonde familie.

Blozende lippen. Volle lippen.

Als de mijne, nu sprekend tot mijzelf, als tot iemand die de tijd heeft. Niemand vertelt mij hier iets nieuws, daarom vertel ik mij mijzelf: een piepklein, mollig vrouwtje, met een blond pruikje, helderblauwe, bijziende ogen, roze koontjes en een neusje dat amper in staat is mijn brilletje te dragen.

Alles aan mij is klein.

Ik draag kinderschoenen en kinderhandschoenen.

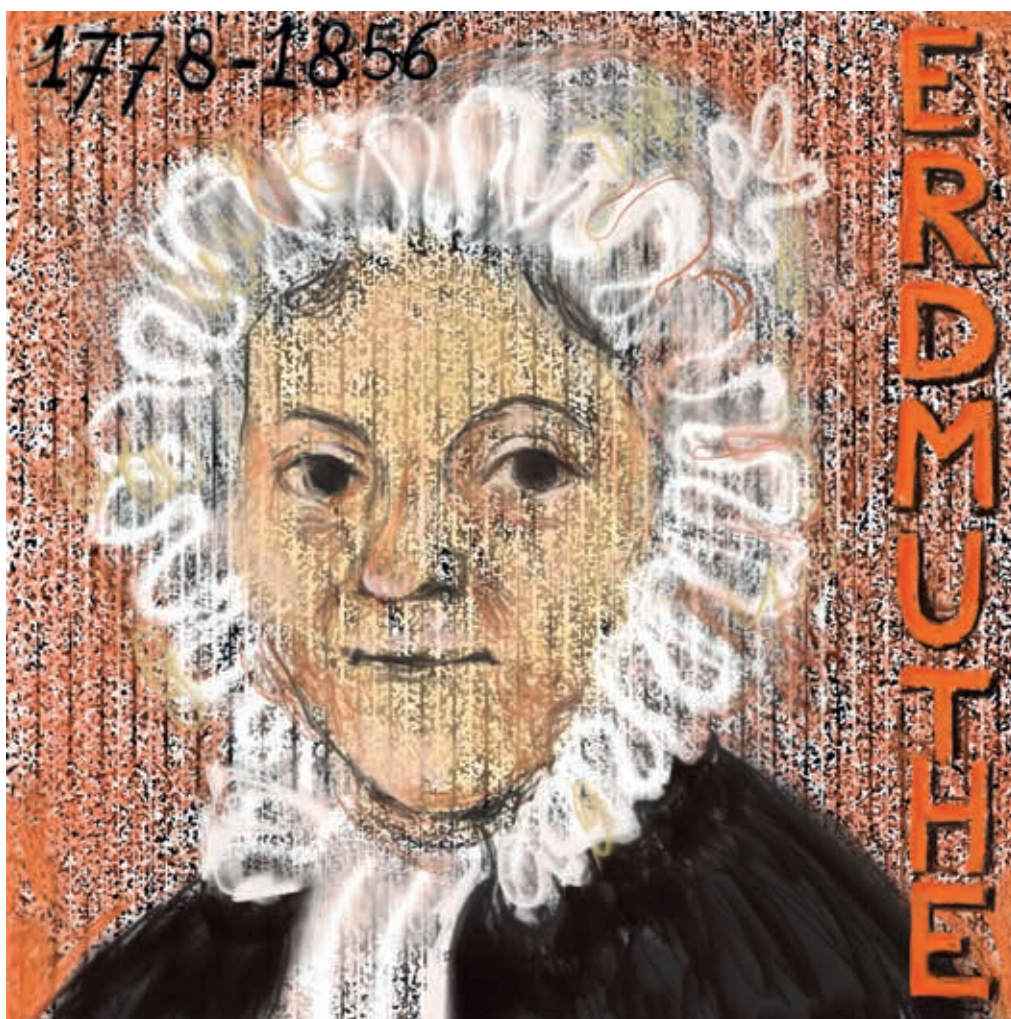
Opzij voor de stemmen uit het verleden!

Gezellig gekwebbel. Hooggestemd gekeuvel. Over het verleden en zijn broze, vervallende luister. Over goed en kwaad. Over godvruchtigheid. Over schuld. Over het weer. Over trouwen. Over overblijven. Over worden en verworden. Over grootheid. Over kleinheid.

Hoor ze fluisteren... Hoor ze praten...

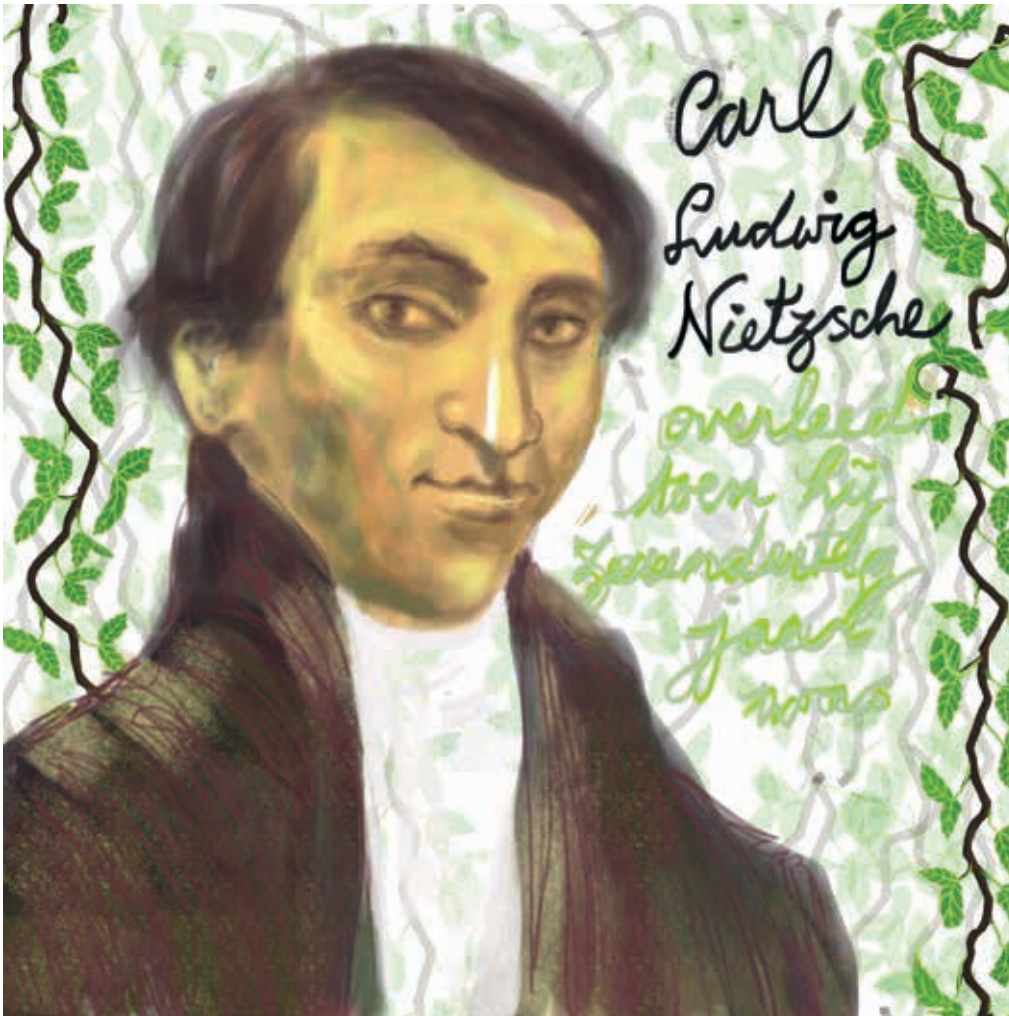
En dan het lachen van mijn broer, zijn wolken overspannende lachen, om hun kleinheid, om zijn kleren, om wat hij in de toekomst zag, om zijn eigen schaamte dat hij nog een dichter moest zijn, om te kunnen zeggen: wat geweest is, is *gewild*... om als iedereen moet roeien met de riemen die hij heeft, zelfs de armste visser *gouden riemen* te geven ...

Maar het is onbeschoft om zo met de deur in huis te vallen. *In medias res*. Laten we bij het begin beginnen. Het alfa en omega van onze familie: onze innig geliefde oma van vaderskant, Erdmuthe. We noemden haar Grootje. Of Moetje. Zelf liet ze zich graag Frau Doktor noemen. Maar Mevrouw de Superintendent was ook goed. Zonder deze edele ziel had de westerse filosofie beslist een andere wending genomen. Tot haar dood geen grijze haar te bekennen in haar ravenzwarte haar, net als bij mijn broer later niet. En deugdzaam! Deugdzaam! Een rotsvast fundament. Haar grootste geluk was andere mensen blij te maken. Een statige voorname dame, stil en ook een beetje ziekelijk en bleekjes want ze was hoog-sensitief. Ze kon absoluut niet tegen harde geluiden. Daarom moest het altijd doodstil

zijn in huis. Maar als ze eenmaal op haar praatstoel zat, vertelde ze honderduit. Ze vertelde graag over Napoleon. Onze vader lag als baby in de wieg onder de rook en de optrekkende kruitdampen van de Volkerenslag. Wij leerden op school dat Napoleon een monster was, het boze beest van de Apocalyps, maar oma zei dan dat het een heel groot man was en dat we onze mond moesten houden en dat we niet zoveel lawaai moesten maken. Je sprak haar niet tegen. Als je een verkeerd grapje maakte, hoefde ze haar wenkbrauwen maar op te trekken om je als een hondje te laten afdruipen. Volwassen kerels deden het in hun broek voor oma Nietzsche. Nee, zij spaarde haar naasten niet. We kregen het niet cadeau, het leven, dat was haar vaste overtuiging. Genieten was uit den boze. Dat mocht je niet eens willen. Daar hing een moreel prijskaartje aan.

Opa Nietzsche hebben we nooit gekend. Hij was theoloog, eredoctor aan de universiteit van Königsberg en hij had beroemde boeken geschreven, zoals *Gamaliel* of *Over het immer voortdurende christendom, ter belering en geruststelling in de huidige*

beroering in de theologische wereld (Leipzig, 1796) en *Bijdragen ter bevordering van een verstandige denkwijze over religie, opvoeding, onderdanenplicht en mensenleven* (Weimar, 1804). Stuk voor stuk werken die de geest van een verlicht, rationalistisch geloof ademden. God was nog steeds even groot, reken maar, die kregen ze niet klein, maar het ging hem en Hem ook om de bevordering van het bruto menselijk geluk door wijsheid en deugd.

Als superintendent van Eilenburg werd opa Nietzsche voortdurend opgetrommeld om stervende soldaten te troosten en bedienen en dat deed hij zonder morren, voor vriend en vijand, want op ons sterfbed zijn wij allen eender, allemaal even bang voor de grote overgang. Haar hele leven hoorde oma nog het getik op het raam vergezeld van de kreet 'Eerwaarde, er wil er weer eentje de pijp uit!' En de marcherende regimenten 's nachts! Ja, zo'n oorlog die wil wat. Ik hoor m'n tante nog uitroepen, toen het weer oorlog werd in 1866: 'O, nou worden je de vrijers ook voor jullie voeten weggeschoten, net als bij ons toen met Napoleon!'

Bij elkaar hadden opa en oma twaalf kinderen. Allebei waren ze eerder getrouwd geweest en allebei jammerlijk verweeuwd. Opa had er negen uit zijn eerste huwelijk en van onze geliefde oma was haar eerste zontje helaas gestorven en naar de overzij gegaan, net na z'n eerste verjaardag. Hij heette Friedrich, net als Frits. Eerstelingen worden dikwijls geofferd, want de malse lammetjes heeft de goede grote God het liefst... Niks aan te doen. Rampspoed die over ons wordt afgeropen. Je kunt ook zeggen: dat is de natuur. En die is wreed. Oorlog is wreed, maar de natuur ook. Oma's eerste man was trouwens een volle neef van de beroemde toneelschrijver August von Kotzebue, die in zijn tijd nog populairder was dan Schiller en Goethe bij elkaar. Hij schreef maar liefst tweehonderdelf (!) toneelstukken, zoals *De Arme Dichter*, *De Kleine Zigeunerin*, *De Neger-slaven* en *Mensenhaat en Berouw*. Oma had van hem persoonlijk het handschrift van een van zijn kluchten gekregen, maar dat heeft tante Riekje helaas verbrand, in een vlaag van opruiwoede. Dat was zo'n beetje een familietraditie – uit een typisch nietzscheaanse ordelievendheid en discretie brieven en manuscripten verbranden. Mijn broer had dat ook. Hij heeft heel veel documenten aan de rode haan prijsgegeven. Eeuwig zonde, maar aan brieven vertrouw je nu eenmaal veel zaken toe die je je later niet meer wenst te herinneren. Waar zijn – dat is slechts weinigen gegeven! Met de toneelschrijver zelf is het overigens slecht afgelopen. Hij werd uiteindelijk in Mannheim vermoord door een zelfmoordterrorist met een mes.

De opa van moederskant, opa Oehler, was pastoor, vrijmetselaar, imker, jager, biertapper en een driftkikker met een enorme mensenkennis. Hij had grondig de pest aan onwetendheid, domheid, onoprechtheid, huichelarij, christelijke bekrompenheid, sentimentele aanstellerij, zelotendom en 'gedoe'. In één oogopslag wist hij wat voor vlees hij in de kuip had. Hij had iedereen meteen in de peiling. Opa was ook de eerste die zag hoe bijzonder Fritsje was. Het was het ongewoonste en begaafdste kind dat hij ooit gezien had, slimmer dan al zijn zes zoons bij elkaar. Hij berispte onze moeder erom dat zij dat niet door had en Fritsje niet meer in zijn waarde liet.

– Laat die jongen nou lekker anders zijn dan de rest! Gun die knaap zijn eigenaardigheid!

Heb ik allemaal zelf gehoord toen ik onder de tafel met de poppen zat te spelen en niemand mij opmerkte. Zodoende.

En moeder heeft het advies van haar vader ter harte genomen. Met 'gij zult' of 'gij zult niet' bereikte je niets bij Frits. Het moest vanbinnen komen en omdat we uit zo'n keurig milieu kwamen, ging dat eigenlijk vanzelf. Fritsjes fatsoen was hem als het ware aangeboren. Rekening houden met een ander, beleefdheid, be-

scheidenheid, reinheid, eerbied voor grijze haren, pas iets zeggen als je wat gevraagd werd, met twee woorden spreken, dat soort dingen. In de boze buitenwereld word je dan al snel een rare gevonden.

We gaven speelgoed weg aan de missie, voor de zwarte kindertjes in Afrika, Frits een plaatjesboek en een paar soldaatjes, ik een pop. De Moravische zuster die het in ontvangst nam, dacht dat we ons lievelingsspeelgoed gaven! Maar ik ben gekke Gerritje niet. Ik ga toch niet mijn lievelingspop aan die hoogstwaarschijnlijk zeer barbaarse, zeer heidense en zeer kannibalistische zwartjes weggeven? Maar Frits schaamde zich kapot, hij had een kop als een boei. Hij vond achteraf dat hij zijn cavaleriesoldaatjes had moeten geven, dat was zijn lievelingsspeelgoed. Weer op straat waren we allebei plotseling heel bang dat we voor straf getroffen zouden worden door een bliksemstraal uit de hemel.

Opa en Frits gingen vaak wandelen, en ik mocht dan mee, op een afstandje, met mijn lammetje, en dan hoorde ik de interessantste gesprekken. Daar heeft Frits zijn voorliefde voor groene landweggetjes door korenvelden en zijn grote liefde voor de natuur in het algemeen aan overgehouden. Het zette hem aan het denken. Was niet alles natuur?

Opa was niet alleen een natuurmens, hij beschikte ook over een enorme bibliotheek, waarin het niet bleef bij theologische vakliteratuur alleen. Als we op visite waren en als hij uitgespeeld was op het kerkhof naast de pastorie, zat Fritsje er vaak te lezen. Ik niet, want moeder vond dat ik al te veel las. Dat vond ze gevaarlijk. Ik moest nuttige handwerken leren. Sokken stoppen. Knopen aanzetten. En jam maken. Als je als meisje te veel las, kwam je nooit aan de man, zei ze. Ze had mij ook wel wat meer mijn eigen eigenaardigheid mogen gunnen, vind ik nu, als ik erop terugkijk. Maar ja. Je kunt je leven nooit meer overdoen, dat weet ik nu ook. Alles vloeit en vliet, ook al denk je zelf stil te staan op de brug over de stroom des tijds, omdat je niet weet wat er komen gaat en wil vergeten wat er geweest is omdat je het toch niet ongedaan kunt maken. Eén venijnig windvlaagje is genoeg om je van de brug te blazen, zo licht zijn je gedachten dan.

Oma Oehler, Mientje, was blind aan één oog en ze had één been dat korter was dan het andere. Het was een waggelende oude grootmoeder. Daar maakten ze dan

flauwe grapjes over in de familie. – Wat is het verschil tussen oma Mientje? – Haar linkerpootje. Geen wonder dat ze makkelijk over haar toeren raakte. In de familie noemden ze haar ook wel ‘een vaatje buskruit’. Dat explosieve heb ik denk ik van haar. Maar als zij eenmaal was ontploft, was alles weer goed. Dat heb ik dan weer niet van haar. Ik ben namelijk onverbiddelijk. Als je bij mij iets fout doet, blijf ik daar m’n hele leven kwaad om. Fout is fout. Ja. Daar ben ik heel rechtlijnig in. Geen genade. Dan had je maar niet zo stom moeten wezen. Heeft ook met mijn bovengemiddelde geheugen te maken. Alles is altijd nog even vers, nog even nieuw. Alsof het net gebeurd is, ook al is het jaren geleden. Het gaat nooit over. En ik kan veel, maar vergeven kan ik niet. Dat heb ik gewoon niet in me. Dat kan God alleen. Mijn broer noemde goed en kwaad ‘een oude waan’. Maar dat vind ik dan weer een waanidee. Waar moeten we ons anders aan vasthouden? Zonder besef van goed en kwaad is het hek van de dam, vind ik. Dat zet de deuren wagenwijd open voor rovers en doodslagers van allerlei pluimage. Dat loopt uit op diefstal en plundering, op moord en doodslag. En daar hebben we er al zoveel van!

De Oehlertjes waren de luidruchtige tak van de familie. Ze woonden met elf kinderen en een stel honden op een boerderij annex pastorie op een heuvel in Pobles, een klein dorp met achttien gebouwen en honderddertig inwoners, tegenwoordig in de gemeente Muschwitz, ergens tussen Leipzig en Gera. Bij de kippen en de koeien en de bijen en de krekels en de kwetterende vogels en omringd door fruitbomen, aardbeien, bramen, kersen, bessen en mispels. Een boek lezen onder een boom, met een mandje fruit binnen handbereik, dat was ons ideaal. Er was altijd reuring, er waren altijd veel mensen en gasten over de vloer. Dan werd er gekaart,

meestal gewhist of geskaat. En er werd bier gedronken. Nooit wijn, of het moest van die lekkere Naumburgse wijn zijn.

15

Van dokters en medicijnen moesten ze niks hebben. Koud water, dat doet een mens goed. Spartaanse begietingen met koud water, kompressen, lange wandelingen in de natuur en veel water drinken, dat soort dingen. Daar geloofden ze in, misschien omdat oma van haar meisjesnaam Hahn heette en dus in de verte familie was van Johann Sigmund Hahn, de grondlegger van de hydrotherapie en de 'waterhaantjesdynastie'. Nee, de tijd houdt niet op bij de grootouders. Wie weet waar we allemaal vandaan komen... De mensen van tegenwoordig hebben geen geheugen meer. Leef hier nu, zeggen ze, tot aan hun enkels in de drassigheid van het heden, gelijk flamingo's in lage vijvers... Ik zie alles nog haarscherp voor me. Ik kan die ijskoude begietingen *nóg* voelen! Misschien is dat het wel. Je moet wel iets *gevoeld* hebben om je iets te kunnen herinneren. In de tuin stond een badhuisje, met een douche, met water dat werd opgepompt uit een heel diepe en dus ijs- en ijskoude bron. De dokter kwam alleen voor de gezelligheid, want ze werden nooit ziek. Al had oma dat kortere been wel te danken aan een val in datzelfde koude water toen ze nog klein was. Ze werd er op een beetje ongelukkige manier, aan haar been, uitgetrokken door het kindermisje en dat is nooit meer goed gekomen. Al had ze er verder weinig last van. Het was een kranige vrouw, oma Oehler. Geen aanstelster. Kleinzerig gedoe, daar hielden we niet van in de familie. Gehard waren we. Door al dat koude levengevende water hadden we het gewoon te koud om ziek te worden.

Ik weid een beetje uit over onze opa's en oma's, maar ze zijn belangrijk, in dit verhaal, en in ieders levensverhaal. Vond Frits ook: 'Je bent eerder het kind van je vier grootouders dan van je twee ouders: dat komt doordat onze ouders ten tijde dat wij verwekt werden zich meestal nog niet zo hadden vastgelegd; de kiemen van het grootvaderlijke type worden in ons rijp; in onze kinderen de kiemen van onze ouders.' Hij kon het soms raar zeggen, maar hier slaat hij de spijker op z'n kop, wat ik in het voorafgaande hoop te hebben bewezen, en nog zal bewijzen in wat volgt.

Onze eigen vader, Ludwig, zag vooral heil in de homeopathie, die net was uitgevonden door de charismatische Samuel Hahnemann (1755-1843) en hij was daar tamelijk fanatiek in, omdat hij zich altijd zorgen maakte om zijn gezondheid. Wat dat betreft was het een echte hypochon-

16 der. Eén keer niezen en hij dacht dat z'n laatste uur geslagen had. Maar hij had ook vaak last van hoofdpijn en tegen een ruggegraatsverkromming kreeg hij een vetlederen orthopedisch apparaat aangemeten, dus helemaal ten onrechte was het niet. Van wereldse zaken moest hij niets hebben. Om zichzelf ertegen te beschermen en wapenen mat hij zich een ouwewijverige preutsheid aan. Het werd zelfs zo erg dat ze hem op school op een gegeven moment uitscholden voor 'papekop'. Erger kon bijna niet. Het enige waar hij plezier in had was muziek en dat heeft hij overgedragen op mijn broer. Voor allebei was de muziek een soort verlossing uit hun gekwelde bestaan, een soort goedmakertje, bijna een rechtvaardiging, ook van zijn ouderschap. Vader speelde piano. En orgel, in de kerk waar zijn broer dominee was. De hele familie was dominee.

Behalve de vrouwen dan, want die mochten niet studeren. Tot groot verdriet van bijvoorbeeld onze tante Rosalie, tante Rosaaltje, want zij had een innerlijke neiging tot emancipatie en kwam steeds in conflict met de sociale beperkingen voor

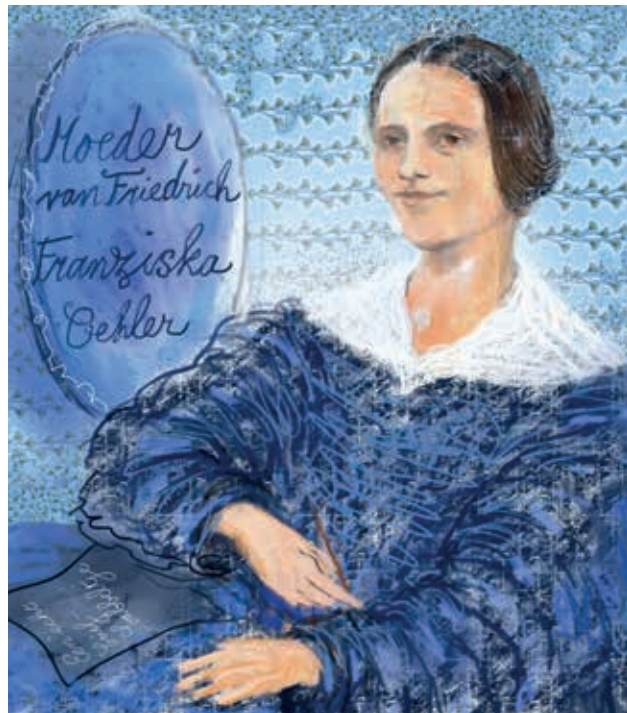
vrouwen en de vastgeroeste rollenpatronen. Als het had gekund was ze theologie gaan studeren en dan was ze vast ook dominee geworden. Dat had ik wel willen meemaken, haar donderpreken vanaf de kansel: ‘Waarvoor leven? Alles is ijdel! Leven – dat is stro dorsen; leven – dat is zichzelf verbranden en toch niet warm worden! Wat is de wereld? Een gierput! Een verzamelplaats van drek – de wereld is een drekkig monster! Laat die wereld toch de wereld! Verzaakt! Gij zult niet begeren! Gij zult niet verlangen! Niets is de moeite waard! Gij zult niet willen! Gij zult niet worden! Gij zult zijn! Trekt uw hangende onderlippen op en stapt toch in die dodenboot, die woonark naar het grote Niets, ongeneeslijk zieken, afgeleefde smiechten, sluwe twee- en drietellige luiaarden, weggedoken lustkatten die gij zijt!’

Vader was eerst huisleraar aan het hoofse hertogelijke hof van Oldenburg, heel prestigieus, en later werd hij, ook heel eervol, beroepen als predikant in Röcken, tegen Lützen aan, waar Napoleon in 1813 de Russisch-Pruisische legers had verslagen, dertig kilometer ten zuidwesten van Leipzig. Het was net iets groter dan Pobles, met maar liefst achtentwintig huizen en wel tweehonderdtwee inwoners. De gehuchten Michlitz, Bothfeld en Schwessnitz deed hij erbij.

Fransje was nog geen achttien, om precies te zijn 17³/₄ jaar, zoals ze zelf schreef, toen ze trouwde met Ludwig, die meer dan twaalf jaar ouder was en dertig werd precies op de dag dat ze trouwden. Ze had mooie reebruine ogen en was goed in hoofdrekenen. Voluit heette ze Franziska Ernestine Rosaura Oehler, want in de familie heerste een vreemde, erfelijke ziekte – *acrostichonitis*. Haar initialen vormen het woord FERRO, wat Latijn is voor ‘ik duld’. Ze had een zusje dat Cecilie Rosalie Elisa Doris heette, oftewel CREDO, ‘ik geloof’. En weer een ander zusje heette Adele Maria, m.a.w. AMO, ‘ik heb lief’. SPERO, ‘ik hoop’, was er ook: Sidonie Phillipine Emilie Rosamunde. Haar vader zette de familie-traditie voort: hij heette zelf David Ernst, m.a.w. DEO, ‘aan God gewijd, voor God’. Taalgrapjes. Dat vond men vroeger leuk. Men was sowieso heel taalgevoelig. Geen verjaardag ging voorbij zonder lofdicht, geen huwelijk zonder epithalamium, geen begrafenis zonder grafrede.

Zij bewonderde alles aan haar man. Voor haar was hij eerder een leermeester dan een echtgenoot. En hij liet het zich dankbaar aanleunen, want in wezen was hij altijd een beetje onzeker en melancholiek, wat hij verborg onder een air van wereldwijsheid en ironische prietpraat over koetjes en kalfjes. Die zij dan weer bewonderde en waardoor zij zelf ook wat steviger in haar schoenen kon staan, wat ze wel kon gebruiken. Ze vulden elkaar goed aan.

Oma Nietzsche woonde in bij de jonggehuwden, met twee oude vrijsters, de zusters van onze vader. De licht-depressieve tante Auguste, Guusje, die het huishouden deed en zorgde dat de keuken spic en span was, en de hyperactieve tante Rosalie, die zorgde voor de geestelijke aangelegenheden in huis en

zelfs de krant las maar ook ziekelijk was en prikkelbaar en neurotisch. Dan had ze de zenuwen. Mijn moeder kwam van het boerenland. Het was een echt kind van de natuur en wist niet wat dat waren, 'zenuwen'. Daar had ze nog nooit van gehoord, vermoedelijk omdat je daar op het platteland helemaal geen tijd voor hebt. Oververmoeidheid net zoiets. Stadse fratsen! Daar had je het veel te druk voor! Een beetje in de zon gaan liggen versmachten zeker, totdat het gluisperig, klaplopend hondengebloed het zweet uws aanschijns onder uwer voetzolen vandaan likt!

Maar allebei de tantes hadden die onverwoestbare Nietzsche-karaktertrek: van niemand afhankelijk te willen zijn. Als ik groot

was wilde ik ook oude vrijster worden. En Fritsje ook. Dan zouden we samen in een mooi peperkoeken huisje in Weimar gaan wonen, omgeven door rozen en wijnranken en gezoem van bijen! Het is nog uitgekomen ook. Alleen was Frits niet meer aanspreekbaar en was ik inmiddels weduwe. Maar dat is een ander verhaal. Alles is altijd een ander verhaal. Het gaat in elk geval nooit zoals je denkt dat het zal gaan. Als kind fantaseer je erop los en uiteindelijk kun je alleen van de rozen op aan...

Mijn geliefde moeder zaliger kon het wel eens te veel worden. Niets deed ze goed. Ze was geen partij voor dat trio gezaghebbende vrouwen die het allemaal beter wisten. Fransje kon eigenlijk geen kant op. Er was maar één uitweg, die haar vanzelfsprekend door de vittende vrouwen in huis meermalen gewezen werd, tot op het obscene af. Immers, de boezem ener vrouw is niet enkel aangenaam, maar ook nuttig. Zij moest baarlustig worden en zich voortplanten, zélf moeder worden. Niet dat ze daarin het volste vertrouwen kreeg van haar schoonfamilie. Toen het eenmaal zover was bleven ze haar beleren en corrigeren.

'I.h. voorjaar & de zomer was er wat te doen i.d. tuin & een jaar & vijf dagen daarna op 15 oktbr. 1844 verscheen onze lieve kl. zoon,' schreef mijn moeder op haar geheel eigen, onnavolgbare eigen wijze, in een soort poesiealbum waarin zij haar belabberde leventje trachtte te beschrijven, compleet met gedichtjes en huishoudelijke tips. Hoe glaswerk te reinigen. Waarschuwing voor snuiftabak. Hoe Engelse vrouwen hun teint mooi houden. Dat soort dingen. Veel verder dan de geboorte van haar lieve kl. zoon kwam ze niet, want na wat gebabbel over koken voor manlief breekt de tekst af, midden in een zin tussen haakjes waaraan het laatste haakje ontbreekt.

Fritsje werd geboren op de verjaardag van Friedrich Wilhelm IV, de krijgshaftige koning van Pruisen en de beschermheer van vader, en dus naar zijn geliefde vorst vernoemd. Vader had veel aan hem te danken: in die tijd was er sprake van een heus theologenoverschot. Alleen op voorspraak van een machtig man kwam je ergens aan de bak. Vader kreeg aanbevelingsbrieven mee van de hoogmogende hertog van Altenburg en een paar maanden na gesprekken met de predikant van de koning, met de tante van de koning en met de adjudant van de koning mocht hij al bij de koning zelf op audiëntie en was de zaak beklonken: hij kreeg de eervolle beroeping naar Röcken.

Ikzelf werd daar geboren op 10 juli 1846 en voluit Therese Elisabeth Alexandra genoemd, naar alle vier de leerlingen van vader, prinses Alexandrine Marie Wilhelmine Katharine Charlotte Therese Henriëtte Luise Pauline Elisabeth

Friederike Georgine von Sachsen-Altenburg, de latere (en laatste) koningin van Hannover (1818-1907), prinses Henriëtte Friederike Therese Elisabeth von Sachsen-Altenburg (1823-1915), prinses Elisabeth Pauline Alexandrine von Saxe-Hildburghausen (1826-1896), de latere groothertogin van Oldenburg, en Alexandra Friederike Henriëtte Pauline Marianne Elisabeth von Sachsen-Altenburg, de latere Russische grootvorstin Alexandra Iosifovna (1830-1911). Thuis noemden ze me Liesbeth. Of Liesje. Alleen Fritsje had z'n eigen koosnaampjes voor me. Eerst was het Poezeltje. En toen werd het Lama, want dat is een merkwaardig dier, zei hij. Die draagt zonder problemen de zwaarste lasten, maar als je hem tot iets dwingt of slecht behandelt, gaat ie in een hoekje op de grond liggen om stilletjes dood te gaan. Ook dat had mijn broer toen al goed gezien. Want zo ben ik ook. Mijn kruik gaat net zo lang te water tot hij barst. En dan is hij ook goed te barsten ook. Wie te zwaar op je leunt, kun je beter laten vallen. En wie over je struikelt, kun je beter een zetje geven. En dan doorlopen. Ze zijn het niet waard. Geef ze een korst brood en ze schreeuwen alleen maar om meer. Je moet je door dat soort roofdieren niet laten afleiden van het pad dat je moet gaan. Kijk liever naar de vogels boven je. Zo denk ik erover.

Fritsje ging laat spreken. Pas toen hij tweeënhalp was, al hield moeder stug vol dat het veel eerder was, na een jaar of zo. Ze zal zich er wel voor geschaamd hebben, want het was haar schuld. Zij was zo gespitst op het minste teken van leven van haar zoontje, dat hij zijn mondje niet eens open hoefde te doen. Hij hoefde maar te wijzen of te kikken en ze rende en draafde al voor hem. Hij hoefde helemaal niks te zeggen of ze stond al voor hem klaar. Maar toen hij eenmaal begon met praten, waren het wel meteen complete volzinnen.

– Kijk, daar gaat een meeuw!

Als iets hem niet zinde wierp hij zich op zijn rug en

